

Військова (таємна) експедиція Військової колегії, ф. 20); Архіву зовнішньої політики Російської імперії (Зносини Росії з Польщею, ф. 79).

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 59, оп. 1, спр. 5520–5522.
2. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 5514, арк. 3.
3. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 5516, 5520, 5526.
4. ЦДІАК України, ф. 229, спр. 227-229.
5. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 3016, арк. 2-4.
6. ЦДІАК України, ф. 59, спр. 4884, арк. 133-134.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. II, спр. 3926, арк. 1-3.
8. ІР НБУВ, ф. II, спр. 2629, арк. 1, 30.
9. ІР НБУВ, ф. II, спр. 5845-5909.
10. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (далі – ВР ЛННБУ ім. Стефаника), ф. Оссолінських, № 1408/II, арк. 338-342.
11. ВР ЛННБУ ім. Стефаника, ф. Дідушицьких, № 142/121, арк. 77.
12. ВР ЛННБУ ім. Стефаника, ф. Оссолінських, № 1408/II, арк. 299-303.
13. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА), ф. 20, оп. 1, спр. 816, арк. 33-34.
14. РДВІА, ф. 20, оп. 1, спр. 816, арк. 36
15. РДВІА, ф. 44, оп. 3, спр. 28, арк. 1-3.
16. РДВІА, ф. 44, оп. 3, спр. 61, арк. 4.
17. РДВІА, ф. 44, оп. 3, спр. 63, арк. 1.
18. Російський державний архів давніх актів, ф. 12, спр. 136.
19. Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗПРІ), ф. 79, оп. 6, спр. 933, арк. 175-177.
20. АЗПРІ, ф. 79, оп. 6, спр. 932, арк. 84-88.

Анатолій Петровський (Южноукраїнськ),
краєзнавець

Неймовірна доля зниклої визначної історичної пам'ятки

З розвитком релігійного життя будівництво культових споруд завжди згуртовувало поселення. Біля таких споруд на свята і в тривожні дні збиралася вся громада. Не були виключенням і запорозькі землі. Тому на оздоблення своїх церков населення запорозького краю не шкодувало коштів.

З експансією царської Росії на землі Запоріжжя імперська влада розуміла, що ліквідація церков запорозьців буде одним з чинників встановлення повного контролю на даній території. В 20 вип. збірки «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» автором піднімалося питання локалізації місця знаходження Гардової церкви.

*Зовнішній вигляд церкви Св. Миколая в с.Кумарі
Первомайського р-н на Миколаївщині*

цих подій місцева громада зводила нову церкву. У старшини Січі виникають суперечності з громадою Гарду, мабуть, в питаннях підпорядкування церкви. Тому у 1756 р. кошовий отаман Григорій Федоров, відправляючи навесні загін козаків до Гардового перевозу, наказував брати з собою похідну церкву, щоб молитися в ній, а не в церкві на острові⁵.

Незнання таких особливостей взаємовідносин громади Гарду зі старшиною Січі заплутувало дослідників, які вважали церкву Покрова Пресвятої Богородиці на Гардовому острові як похідну. Церква в Гарду користувалась великою пошаною серед жителів Південної України та священнослужителів⁶. У 1758 р. 300 запорожців на чолі з полковником Стягайлом відправилися з Гарду ліквідувати пристанище гайдамаків на Мигійському острові. В цей час загін ногайців напав на Гард, пограбував та зруйнував гардову церкву⁷. Коли в 60-х роках XVIII ст. серед католиків та уніатів розгорнулась компанія із знищення православ'я в

*Церква Покрова Пресвятої Богородиці на Гардовому
острові за козацьких часів (реконструкція)*

Першу звістку про церкву в Гарду знаходимо у 1740 р., і пов'язана вона із козаком Савою Чалим¹. Дві наступні згадки присутні в планах Даніеля де Боскета 1742 та 1745 років². В листопаді 1744 р. ногайці напали на Гард і зруйнували церкву³. Наступна згадка інформує, що татари у 1747 р. здійснили напад на Гард і спалили церкву⁴. Отже, після

Правобережній Україні, навесні 1768 р. біля стін цієї святині зібралась сила

Внутрішнє вбрання церкви. Барельєф Пресвятої Богородиці і церквина скелі неподалік Гардового острову

запорожців, яка вирушила, в так звану Польську Україну на захист православної віри⁸. Повстання, яке вони розгорнули, відоме в історії під назвою «Коліївщина».

Місце, де знаходилась гардова церква, це невеличке плато, з обох боків якого високі скелі зриваються до

берегів острову, що стоїть серед вируючих потоків ріки. Такий мальовничий краєвид пропонував гарну церкву, яка органічно вписувалася б в існуючий пейзаж.

Під час знищення Січі у 1775 р. Гард був взятий угрупованням російських військ в складі 5-ти полків на чолі з командиром Молдавського полку полковником Василем Зверевим (Луполом)⁹. Оскільки головною осадною полку був Орловський шанець (Первомайськ), церкву якого у 1769 р. татари спалили при нападі, командир полку звернувся до генерала Текелії за дозволом перевезти гардову церкву в Орловський (Катерининський) шанець. Оскільки у 1774 р. туди було призначено священника Григорія Лабенського, а церкви не було, то дозвіл від Текелії було отримано. На той час в гардовій церкві були срібні кадила, кипарисні, оковані золотом та сріблом хрести, срібні ліхтарі та інші цінні предмети культу¹⁰. Інше джерело доповнює, що в нову церкву Св. Варвари з козацької церкви забрали іконостас та антиминос¹¹. За згадками архієпископа

Старовинна ікона Пресвятої Богородиці, викрадена з церкви декілька років тому. (Вірогідно, храмова ікона з гардової церкви Покрови Пресвятої Богородиці)

Херсонського і Таврійського Гавриїла у 1848 р., церква Св. Варвари була дерев'яною і за дозволом архієпископа Слов'янського Никифора від 2 грудня 1781 р. храм припідняли на фундаменті¹². Від згадок про церкву архімандрита Катеринославського Феодосія у 1880 р. до 1960 р. ніяких звісток про нове будівництво відносно церкви Св. Варвари не зафіксовано. В пошуках слідів церкви Св. Варвари, в якій могли б зберегтись предмети культу з гардової церкви Покрови, дорога привела у 2000 р. до настоятеля Первомайської благочинії. На мої розпити він відповів, що козацьку церкву у 1960 р. підрозділ радянських солдат розібрав і перевіз в с. Кумарі Первомайського р-ну. Виходить, в 1960 р. церква складалася з дерев'яних елементів, за якими її можливо було розібрати і перевезти.

Довгий час з різних обставин поїздка в село Кумарі відкладалась. В останніх числах грудня 2011 р. така нагода з'явилась. Коли нам відкрився вигляд будівлі церкви Св. Миколая в Кумарах, перед нами стояв храм, складений з дерев'яних колод. На фотографіях зовнішній вигляд двох церков знімає весь сумнів в тім, що церква Св. Миколая в с. Кумарі є стара церква Св. Варвари. Не знайдено ніяких документів щодо церкви Св. Варвари

Новозбудована церква Св. Варвари в м. Первомайськ

про якесь нове будівництво з 1775 р до 1960 р. Тобто, ми маємо всі підстави констатувати, що віднайдена через **236** років церква **Покрови Пресвятої Богородиці** з Гардового острова, яка у 1775 р. була перевезена до Орлика (Первомайськ), відома там як церква Св. Варвари. Архієпископ Гавриїл, отримавши інформацію про призначення священника до Орловського шанцю, що подію помилково сприйняв, як час появи церкви¹³, що плутало дослідників. В самих сміливих припущеннях в пошуках якихось предметів культу з козацької церкви не гадалось, що відшукаємо саму церкву. Розміри церкви спростовують популяризований стереотип, що церква на острові була похідною. Серед існуючих в Північному Причорномор'ї церков автору більше не відомо, зроблених з дерева. Архів Запорозької Січі надає інформацію, що неодноразово рибу запорожці Гарду вимінювали на ліс у поляків в Бершадській губернії¹⁴. Ми можемо тільки подякувати полковнику Молдавського полку В.С.Звереву (Луполу), який випросив у генерала Текелі дозвіл перевезти церкву і тим самим зберіг для нас цю визначну історичну пам'ятку, яка пережила часи лихоліть і, сподіваюсь, забудття. Українському суспільству необхідно усвідомити, як би не існувало

в Гарду православної святині, для розвитку православ'я в Правобережній Україні, були б примарні перспективи. Не важко підрахувати, що гардова церква Покрови Пресвятої Богородиці, яка зараз знаходиться в с.Кумарі, найдавніша споруда з діючих православних церков Північного Причорномор'я і побудована 264 роки тому. Є всі підстави вважати, що на південь від кордону рік Кодими, Висі, Самари, в Україні не має більш старовинної автентичної діючої споруди, ніж ця церква. Відтворення та шанування нашої історії потребують спільних зусиль влади і громадськості. Маю надію, що громадянськість України і владні інституції з усією відповідальністю поставляться до представлені в статті інформації, і визначна історична пам'ятка українського народу буде взята під охорону держави. Є всі для того підстави, щоб повернути цю пам'ятку на своє історичне місце та створити на Гардовому острові історико-культурний заповідник.

Література

1. Аркас М.М. Історія України-Русі. – К., 1991. – С. 340.
2. Записки Одесского императорского общества истории и древностей. - Одесса, 1858. - Т. IV, додаток літографічний, арк. XI.
План Запорозкого Гарду, 1745. Завізований інженер-підполковником Данилом Дебоскетом. - РДВІА, ф.349, оп.12,од. зб. 7464.
3. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С.300, 202, 304–305.
4. Записки Одесского императорского общества истории и древностей. - Одесса, Т.XIV. – С. 446, 451.
5. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С.54.
6. Там само – С. 116.
7. Архів Запорозької Січі (ЦДІАУ ф.229). Опис справ 1713–1776. – К., 1994. – С.43, 48.
- 8.. Петровський А. Гайдамацтво Бого-Гардової паланки.//Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип.19. – К., 2010. – 544; Архів Запорозької Січі (ЦДІАУ ф.229). Опис справ 1713–1776. – К., 1994. – С.108.
- 9.. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С.555.
10. Феодосий (Макаревский А.). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIIIст. Вып.II. – Екатеринослав, 1880. – С339.
11. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.,1990.- Т. I. – С.233-234.
12. Гавриил А. X. и Т. Хронологическо-историческое описание церквей, губернии Херсонской. // Записки Одесского императорского общества истории и древностей.. – Одесса, 1848. – Т.II (Отделение второе). – С. 147.
13. Там само.
14. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С.53; Архів Запорозької Січі. Опис справ (305). – К., 1931. – С.121–122.